

Filozofski sistem Dostojevskog

(pokušaj rekonstrukcije)

TRAJČE STOJANOV*

UDK 1 Dostojevski
Izvorni znanstveni rad
Primljeno:
20. prosinca 2009.

Sažetak: *Ovaj tekst je pokušaj pronalaženja, ne samo filozofske ideje u romanima Dostojevskog, već i pokušaj rekonstrukcije filozofije Dostojevskoga u cjelini. U tekstu tvrdimo da Dostojevski ima filozofski sistem koji je gradio kroz svoje romane. Ključno pitanje je – je li moguće rekonstruirati taj sistem iz romana i kako je to uopće moguće?*

Prema nama to je moguće ako kombiniramo kronološki i problemski pristup u proučavanju njegovih ideja. To će nam omogućiti uvid u nastanak i razvoj te filozofije, koja je išla paralelno s njegovim životom. U ovoj relaciji privatnog i kreativnog života, jedino je moguće vidjeti kako se stvarala ta filozofija, i kako je postupno prelazila u zaokruženi filozofski sistem. Kreativni rad Dostojevskoga se rađao i rastao »paralelno« s njegovom životom. On je duboko iskusio ideje koje je umjetnički izrazio.

Razvoj filozofskih ideja lociramo u tri glavna tematska područja u koje se, po nama, može organizirati filozofski sistem Dostojevskoga: gnoseologija, antropologija, religija. Problem se postavlja na području gnoseologije, kao problem ljudskog saznanja. I tu je Dostojevski, kroz analizu koju je proveo uglavnom u Zapise iz podzemlja (tu se vidi značaj kronološkog pristupa, jer ovaj roman je napisan prije, na primjer Idiota ili Braće Karamazovih, gdje na osnovu ovih gnoseoloških analiza, ugrađenih u Zapise iz podzemlja, rade se antropološke i religijske analize), došao do otkrića antinomije i antinomične prirode uma. I otkako je locirao problem i konstatirao da ga ne može riješiti u okviru gnoseologije, on problem premješta na područje antropologije. Ovdje, fundamentalni problem za koji je jedino zainteresiran Dostojevski – čovjek – razgledavan je u svijetlu slobode kao determinante njegove suštine. Na kraju – religija je ona završna sinteza do koje

* Prof. dr. sc. Trajče Stojanov, Karl Marks
35 A/1 2000 Stip,
Macedonia, trajce77@
yahoo.com

dolazi autor. To je sinteza za kojom je žudio Dostojevski, to je sinteza za kojom žudi svako živo, ljudsko biće. To je sinteza koja rješava antinomije ljudskog postojanja. Ta sinteza je Bogočovjek Hristos.

Ključne riječi: *gnoseologija, antropologija, religija, mistički realizam, antinomije, obogtvojenje.*

Uvod

Tri su glavne tematske oblasti u kojima se gradi filozofija Dostojevskog: *gnoseologija, antropologija i religija*. Postavljanje problema nalazi se u okvirima gnoseologije gdje je, uglavnom preko *Zapisa iz podzemlja*, učinjena analiza problema saznanja i antinomija do kojih um dolazi. Poslije lociranja ovih problema u okvirima gnoseologije, ali i konstatiranja da se oni ne mogu riješiti u tim okvirima, oni se slijevaju u oblast *antropologije*. Ovdje je osnovni problem koji interesira Dostojevskog - čovjek, postavljen u svjetlo slobode, kao odrednice njegove biti. U oblasti je *religije*, dapače, prikazana konačna sinteza do koje je došao Dostojevski. Sinteza je u Kristu koji je više od moralnoga obrasca i ideala, on je Bogočovjek u kojemu svi antagonizmi dobivaju svoje smirenje i smisao. Ovim je *ratio* definitivno prešao u jedan unikatni *mistični realizam* u kojemu je jedinstvo ostvareno u nadempirijskoj sferi.

1. Gnoseologija

Eksplicitno filozofske probleme Dostojevski postavlja u sferu *gnoseologije*. Upravo tamo, gdje se sudario sa zidom, u pokušaju da ih razriješi. U podzemlju se pokazuje da je dualizam imanentan čovjekovoj svijesti, ali i da je razum nesposoban isto razriješiti. Kako da razum odgovori na duboka metafizička pitanja koja muče čovjekovu egzistenciju? Je li razum sposoban odgovoriti ovom životnom izazovu?

Dostojevski nije formalno i detaljno razradio sve četiri antinomije kojima se bavi Kant u svojoj *Kritici* (u djelu *Transcendentalna dijalektika*, dio *Antitetika čistog uma*).¹ On se eksplicitno bavi samo drugom (besmrtnost) i četvrtom antinomijom (Bog). Ali, u biti, kod Dostojevskog se radi o *jednoj antinomiji*. Ako se dokaže jedna, dokazuje se i druga antinomija i obrnuto. Od razrješenja jedne zavisi razrješenje svih. Postoji Bog = postoji i besmrtnost, postoji i sloboda, postoji i moral; nema Boga = nema besmrtnosti, nema slobode, nema morala. To je jedina antinomija, jedino pitanje, sve se čovjekove muke svode na jednu: *postoji li Bog, ili postoji li besmrtnost?* – što je jedno te isto. »Osobna besmrtnost i Bog jedna su ista – identična ideja«² – bukvalno tvrdi Dostojevski u jednom od svojih

¹ I. KANT, *Kritika čistog uma*, Kultura, Beograd, str. 319.-362.

² F. JOSEPH, D. I. GOLDSTEIN, ed. *Selected Letters of Fyodor Dostoyevsky*, Rutgers University Press, New Brunswick and London, 1987., str. 233.

pisama. »Nema Boga, nema besmrtnosti, pa zašto onda uopće živjeti«³ – kaže on u *Dnevniku*.

Je li moguće razumom odgovoriti na ovo pitanje. Može li se spoznati i dokazati postojanje Boga pomoću razuma? Kant počinje svoju *Kritiku čistog uma* konstatacijom analognom izjavama podzemnoga junaka: »Čovjekov um ima čudnu osobinu: uznemiruju ga pitanja na koja se ne može oglušiti, budući da mu ih postavlja sama priroda uma, ali koje on, ipak, ne može riješiti zato što nadilaze svaku moć čovjekova uma. Um upada u ovu nepriliku bez svoje krivice.«⁴ Ova »neprilika« sastoji se u sudaru između *nerazrješive prirode ovih pitanja*, ali i *nemogućnosti čovjeka da »se oglušiti«* o njih. Upravo je zbog toga *podzemni junak* i upao u nevolju. To je *Raskoljnikova* natjeralo da poludi, isto kao i *Ivana Karamazova*, koji nema sposobnosti za rješenje tih prokletih pitanja, ali koji se stalno, tokom cijeloga romana, bori za njihovo rješavanje, i u tome je Ivanova nesreća (tj. nesreća uma). Odvezivanje gordijskoga čvora antonimija (Bog, besmrtnost, sloboda) nemoguće je uz pomoć razuma, ali um ih uporno postavlja. To je ono što Kant u *Kritici čistog uma* zove »prirodnom i neizbježnom iluzijom uma«⁵.

Zato je podzemni junak, sa svojom snažnom sviješću (koja je po njemu bolest) tamo gdje jest – u podzemlju. Dijalektičko ispitivanje »prokletih pitanja« uvijek ide na štetu njihova razrješenja. To ispitivanje uvijek će nuditi *oba rješenja s jednakom vrijednošću*. Um uvijek ima tu moć distance i zato je u osnovi antinomičan. »Čovjekova samosvijest konkretno je ostvarenje njegove složene antinomičnosti; ona je bit proturječnosti – realizacija problema koji traži rješenje.«⁶ Dualizam se pojavljuje na *gnoseološkoj razini* – u samoj svojoj prirodi svijest je antinomična, dvojna. Čovjek je dvojniki (kao što kaže naslov njegova drugog romana) zbog prirode same svijesti. Svaka misao već u osnovi sadrži, tj. s isto tolikom sigurnošću može pretpostaviti suprotnu. Evo čovjekove tragičnosti nagnoseološkom planu. Antinomije, do kojih um dolazi, nalaze se u njegovoj prirodi, i ova njegova osobitost u *čovjeku otkriva dvojnost nagnoseološkoj, no i na antropološkoj ravni*.

Zapisi iz podzemlja prije svega jegnoseološki traktat koji, ispitujući čovjekove kapacitete saznanja, postavlja i osnove antropoloških ispitivanja. Ovdje se pokazuje da znanost i znanstvena spoznaja, razum u općem smislu, stoje na pozicijama

³ Cit., prema, J. POPOVIĆ, *Dostojevski o Evropi i slovenstvu*, Manastir Čelije, Beograd, 1995., str. 56.

⁴ I. KANT, *Kritika čistog uma*, str. 5.

⁵ Rekli smo da je Dostojevski potražio od svojega brata Mihaila da mu pošalje Kantovu *Kritiku čistog uma*, a ovakva poklapanja ilustracija su da je Dostojevski sigurno ne samo pročitao, već i vjerojatno jako dobro proučio Kantovu studiju. Pitanja i dileme o tome je li Dostojevski bio pod direktnom inspiracijom ili, još više, je li svoju filozofiju i svoja djela pisao na osnovu Kantove filozofije (prema Golosovokeru, posebno *Braću Karamazove*), u ovom slučaju su irelevantna i nisu predmet analize ovoga rada. Ali, da filozofija Dostojevskog ima dodirne točke s Kantovom, to je bez sumnje previše očigledno da ne bi bilo konstatirano.

⁶ A. ŠTAJNBERG, *Sistem slobode F. M. Dostojevskog*, str. 91.

agnosticizma. Ah, da je mogao podzemni junak Dostojevskog, kao Kant, sebe proglasiti agnostikom, tako bi se barem smirio, priznao bi principijelnu nemogućnost da se prijeđe zid, i izbjegao bi sumnju, smirio bi se i izbjegao bi podzemlje. Sva pitanja koja traže odgovor elegantno bi premjestio u *Ding an sich* i uopće se ne bi uznemiravao. Tako, svakako, ne bi odgovorio na ključna pitanja, ali bi se barem smirio.

No, moćni um podzemnoga junaka ne ostavlja ga na miru: »A kako, na primjer, ja da smirim sebe?« – pita on. »Gdje su mi osnovni razlozi? Gdje da ih nađem? Vježbam se u mišljenju i po njemu kod mene svaki osnovni razlog odmah povlači sa sobom drugi, još elementarniji i tako do beskonačnosti.«⁷ Eto osnovnoga problema diskurzivnoga saznanja kada ono pokušava da dade odgovor »izvan svojih ingerencija«. Razum se ne miri s činjenicom da ne može preko zida, i svaki pokušaj da se prijeđe prijeko gnoseološki je neuspješan, a antropološki fatalan. Krajnji je zaključak sljedeći: s pozicija racionalizma nemoguće je postaviti život na zdrave osnove.

Prvo, zato što nam razum, u principu, ne može dati odgovor na pitanja s one strane zida. Razum se pokazuje nesposobnim da prijeđe preko zida i da govori o sferi noumena. *Euklidovski um* (jedna od omiljenih fraza Ivana Karamazova) ima nadležnost samo do zida, preko njega ne može. »Razum zna samo ono što uspijeva spoznati...«⁸, kaže podzemni junak. A spoznao je samo ono što je u okvirima iskustva dodao Kant. Zato što je svaka spoznaja u okvirima iskustva. Dijalektika kako alatka razuma ne može utemeljiti s apsolutnom izvjesnošću ni jedno od bitnih pitanja: *Bog, besmrtnost i slobodna volja*. Izazov, koji razum sam sebi postavlja, nikad se ne može razriješiti. U romanu *Braća Karamazovi* Ivan kaže Aljoši: »Ako Gospod postoji i ako je on zbilja stvorio ovu zemlju, onda ju je, kao što nam je sasvim poznato, on stvorio po Euklidovoj geometriji, a čovjekov um je stvorio samo s predstavom o tri dimenzije prostora.«⁹ Iz ovoga Ivan sasvim korektno zaključuje – »skromno priznajem da nemam nikakvih sposobnosti za rješavanje takvih pitanja, ja imam euklidovski, zemaljski um i zato nije naše da rješavamo o onomu što nije s ovoga svijeta.«¹⁰

2. Antropologija

»U osnovi refleksije uvijek već postoji nekakav dualizam.«¹¹ To znači da je svaka ideja uma već prožeta vrijednošću suprotne. Sudar između ove dvije dovodi um do nemogućnosti da odluči. Na planu gnoseologije ovo dovodi do antinomija, koje opet

⁷ F. M. DOSTOJEVSKI, *Zapisi iz podzemlja*, Rad, Beograd, 1979., str. 325.

⁸ *Isto*, str. 334.

⁹ U djelu u zagradama, koji smo izostavili u našem citatu, Ivan govori i o drugačijoj geometriji, različitoj od trodimenzionalne, Euklidove geometrije, što govori da je Dostojevski bio upoznat s ispitivanjima Lobačevskog i nekih drugih ne-euklidovskih geometrija.

¹⁰ F. M. DOSTOJEVSKI, *Braća Karamazovi II*, str. 102.

¹¹ V. MILER-LAUTER, *Dijalektika ideja Dostojevskog*, Beograd, Kultura, 1986., str. 45.

na antropološkom planu dovode do toga da čovjek uvijek bude *biće-nikad-neidentično-sa-samim-sobom*. Upravo ovo iskustvo i konstruira čovjeka kao biće na međi, vječito rastrgano između dviju proturječnih tvrdnji. Svaki put kada se umu ponudi neko od rješenja vječnih pitanja, on je uvijek u nemogućnosti »argumentirano« odlučiti se za jednu od opcija, zato što podjednako ima argumente i za jednu i za drugu, tj. ima argumente i *protiv* jedne, i *protiv* druge opcije.

Ali ovako konstruirana, refleksija s ovim konzekvencama, s druge strane jest *moćnost da se iskusi sloboda*. Naime, pokazuje se da – s obzirom na podjednako važenje obiju proturječnih ideja – razum kao vrhovni sudac ne može donijeti argumentiranu odluku i, posljedično, da je *svaka odluka pitanje volje*. Podzemni junak, budući da se sudario sa zidom, i budući da je konstatirao da razumom ne može urediti vlastiti život na posljednjim, vječnim osnovama, on napada razum, u ime volje, u ime hira, u ime kaprica. Jednostavno, u jednom momentu imate neposredan uvid u činjenicu da sve ovisi o vama i o vašoj volji, a ne o argumentima razuma – to je saznanje do kojega dolazi podzemni junak.

»Vidite, gospodo, razum je dobra stvar, to je izvan svake sumnje« - kaže u tom kontekstu podzemni junak – »ali razum je samo razum i zadovoljava samo čovjekove razumske sposobnosti. Želja je izraz cjelokupnoga života, tj. cjelokupnog čovjekova života, zajedno s razumom i sa svim ostalim dijelovima. Iako naš život u svojim manifestacijama često ispada bijedan, ipak je život, a ne golo preračunavanje kvadratnoga korijena. Ja, na primjer, sasvim prirodno želim živjeti tako da zadovoljim sve svoje sile za život, a ne samo razum, tj. neki dvadeseti dio svojih životnih sposobnosti.«¹² I upravo zato – »naše vlastite, voljne i slobodne želje, naša vlastita, pa makar i najapsurdnija čud, naša fantazija, ponekad razdražena do ludila« – kaže podzemni junak – »upravo su ona previđena, najkorisnija korist koja ne ulazi ni u kakvu klasifikaciju i koja stalno krši sve sisteme i teorije i tjera ih do vraga.«¹³ Ja čak, kaže podzemni junak, mogu poželjeti i nešto glupo i štetno, ali ipak imam pravo poželjeti samostalno i slobodno. I ta želja, čak i kada nam nanosi štetu, korisnija je od svih korisnosti, »zato što nam u svakom slučaju čuva ono najdragocjenije, tj. našu osobnost i individualnost.«¹⁴

Eto, čovjekova *diferentia specifica* locirana je – *slobodna volja!* Ovdje leži naša osebnost, naša individualnost, naša osobnost. To je ono što nas odvaja kao ljudska bića, nasuprot cijeloj prirodi. Čak i više, sloboda je proglašena i za *condition sine qua non* čovjekove egzistencije – čovjek je čovjek, upravo zbog slobodne volje: da se bude čovjek, znači da se bude slobodan. »Od svega, čovjek je najviše čovjek sa slobodom«, kaže Justin Popović, analizirajući ovaj značajan vid filozofije Dosto-

¹² F. M. DOSTOJEVSKI, *Zapisi iz podzemlja*, str. 334.

¹³ *Isto*, str. 332.

¹⁴ *Isto*, str. 335.

jevskog.¹⁵ Ovim se pokazuje da je čovjekova bit iracionalna. *Čovjek je volja* – to je prvi, neposredan i definitivni zaključak podzemnoga kopanja (риење) u *Zapisima iz podzemlja*.

Otkrivanje ove bitne karakteristike čovjeka omogućena je preko *direktnog uvida*. Samodoživljavanje kao slobodna volja nije pričinjanje, to je uvid u neposrednu zbilju. Do nje podzemni junak nije došao ni diskurzivno, ni empirijski istraživanjem fenomena, to je uvid u *noumen* vlastite egzistencije; do toga saznanja došlo se »kapricem«, samo zato što je podzemni junak poželio da djeluje nasuprot razumu i korisnosti. *Sloboda se pokazuje kao ontološki imanentna čovjeku, ali i duboko iracionalna, dapače ona se konstruirala upravo i kao opozicija razumu*. Time se slobodna volja otkriva intuitivno, direktno i neposredno, kao čovjekova bit.

Upravo zbog ovoga sada nam se svijet otkriva kao nešto nasuprot naše volje, on je otpor našoj slobodnoj volji (odavde potiče i revolt i bunt pojedinca protiv svijeta fenomena, kao imanentna reakcija na ovo početno saznanje o našoj slobodnoj volji). Svijet je čista suprotnost našoj slobodnoj volji. U svojoj prirodi čovjek je ograničen, u svojoj slobodi bezgraničan je. Zato nam se prirodni zakoni, svijet, kao nešto izvan naše volje, moraju nužno predstaviti kao opasnost, kao nešto što ugrožava našu volju i što sprječava njezino slobodno manifestiranje.

Ponovo problem – odbacili smo razum u ime volje, a sada smo i sami bačeni u svijet: naša sloboda, nasuprot kauzalnosti u svijetu. Dostojevski je sebi osigurao slobodu, ali njome nije osigurao sebe. Počinje potraga za spasenjem.

Zato se sada, pošto je konstatirana ova *formalna* frivolnost, javlja pravi problem njezina ostvarivanja (tj. realiziranje pojedinca). Još podzemni junak naslućuje ovaj problem, ali pravom testu slobode bit će podvrgnuti kasniji junaci. U *Zapisima iz podzemlja* samo se predosjeća i nagovješćuje: »Čovjeku treba samo jedno: samostalna volja, pa ma koliko ga koštala i ma kuda ga vodila. A i ta volja /.../ vrug bi je znao.«¹⁶ Da, pravilno predosjeća podzemni junak, možda baš tamo zbilja i leži vrug. Došli smo do slobode, no što sada s njom? – to je pravo pitanje.

»Ja sam tri godine tražio attribute svojega božanstva« – kaže Kirilov u *Demonima* – »to je slobodna volja.«¹⁷ I on osjeća gdje leži čovjekova bit, i on ima dobru startnu poziciju, ali promašuje cilj. Kirilov počinja samoubojstvo, upravo u tom pokušaju da popuni sadržaj primordijalne, formalne slobode. Apsolutna sloboda, po njemu, može se ostvariti ako idemo do kraja, time što ćemo učiniti i posljednji korak – raspolagat ćemo i s vlastitim životom. »Ja sam dužan ubiti se« – kaže on – »zato što je najznačajnija točka moje slobodne volje: da ubijem samoga sebe.«¹⁸ I to je

¹⁵ J. POPOVIĆ, *Dostojevski o Evropi i slovenstvu*, Beograd, 1940., str. 33.

¹⁶ F. M. DOSTOJEVSKI, *Zapisi iz podzemlja*, str. 332.

¹⁷ F. M. DOSTOJEVSKI, *Demoni I*, Misl, Skopje, 1971., str. 185.

¹⁸ *Isto*, str. 183.

logična posljedica neispunjavanja te primarne slobode istinskim **sadržajem**. »Ja sam dužan objaviti nevjerovanje u Gospoda«, kaže Kirilov. »Za mene nema uzvišenije ideje od one da ne postoji Gospod.«¹⁹ Spoznati da si apsolutno slobodan, a da pritom ne priznaš Boga, u istom momentu znači ubiti se, upravo zato da dokažeš apsolutnu slobodu, da dokažeš da si ti sam Bog koji ima apsolutnu moć da raspolaže svime, pa i vlastitim životom – eto na što se sumarno svodi zaključak Kirilova.

Odavde slijedi da Dostojevski razlikuje dvije vrste slobode: *slobodu izbora (između dobra i zla)* i *slobodu u dobrom (u Kristu)*.

Prva sloboda formalna je sloboda, a druga je sadržajna. Prva je samo potencija, mogućnost za pravu slobodu. Naime, sloboda u Kristu nužno pretpostavlja i slobodu odbacivanja Krista, slobodu izbora, ne samo dobra, već i zla. I u tomu je tragedija i sablazan slobode. U tome je i **paradoks slobode**: *sloboda je dana, ali sloboda se i osvaja*. Osvajajući je, Kirilov ju je uništio, uništio je i sebe i slobodu. U tomu je sablazan slobode, u tomu je opasnost slobode. Dapače, grijeh je jedna od mogućnosti slobode, to je slobodno učinjen, ali pogriješan izbor. »Svaki grijeh ima voljnu osnovu /.../. Čovjek se svojevrijedno, tj. slobodom svoje volje, opredjeljuje za izbor.«²⁰ Ali, bez mogućnosti izbora nema ni slobode.

Sloboda je dana mogućnost da se stekne sloboda! – ovako paradoksalno bismo mogli definirati ovu antropološku poziciju Dostojevskog. Čovjek je slobodan da izabere dobro i da postane apsolutno slobodan, ili da izabere zlo i izgubi slobodu te postane rob. No, suprotno bi bila prinuda, a Bog, čak i u svojoj premoći, ne prinuđuje. Spasenje je čovjekova odluka, suglasnost spasenju. Čovjek mora imati mogućnost da izabere Krista, isto toliko slobodno koliko ima mogućnost i da bude protiv Krista.

3. Religija

Ovdje je Dostojevski već na terenu religije. Rješenja antinomija do kojih je došao u gnoseologiji, a koja su bila antropološki relevantna, razrješuju se u religiji. Podzemlje nije odgovor Dostojevskog, to je samo trenutno (možda i nužno) stanje bezizlaznosti do kojega dovodi racionalizam. Nade, rekli smo, ima – slobodna volja nudi izlaz. I odavde se nastavlja potraga Dostojevskog – ili *samovolji*, do *čovjekoboga* ili slobodnom prinošenju te volje, volje *Bogočovjeka*.

Uporni pokušaj da se ostane na ravni racionalnoga nužno će nas ostaviti tamo gdje jesmo – u konstantnoj sumnji. Zapravo, razum nas je u prvom redu i doveo u nevolju, ne možemo sad tražiti od njega da nas izbavi iz nje. Antinomije do kojih je došao, razum sam ne može riješiti. Zato će Dostojevski razrješenje ovih antinomija premjestiti na religiozni plan.

¹⁹ *Isto*, str. 184.

²⁰ V. GEORGIEVA, *Filosofija na isihazmot*, str. 48.

Na planu diskurzivnoga nemoguće je doći do rješenja. Šatov u *Demonima* kaže: »Razum nikada nije bio u stanju odrediti dobro i zlo, čak ni da odvoji zlo od dobrog, bar približno, već uvijek posramljeno i žalosno, čak ih je i pomiješao, a znanost je uvijek davala odgovor šakom.«²¹ Ali, ako ne vjerujemo razumu, čemu onda, a ako se pronade ono čemu treba vjerovati, onda na osnovu čega mu vjerovati, kada samo razum to može verificirati?

Za razrješenje ove dileme opet ćemo se vratiti na roman *Zapisi iz podzemlja*. U pismu bratu Mihailu u ožujku 1864. godine, govoreći o sudbini toga, tek izdanog romana, Dostojevski se, između ostaloga, žali na cenzore koji su izbacili jedan ključni dio romana. I zaista je čudno, i s pravom Dostojevski ne može shvatiti kako su u romanu cenzori ostavili dijelove u kojima junak pljuje na sve, čak i širi blasfemiju, a izbacili su dio u kojemu govori o Kristu: »Cenzori su svinje« – piše on revoltirano u pismu – »dopustili su da ti dijelovi, u kojima negiram sve, a ponekad uključujem i blasfemiju, zbog forme (kurzivom je napisao Dostojevski)²², ostanu; ali kada iz svega toga deduciram potrebu za vjerom u Krista, oni su taj dio izbacili.«²³

I zbilja, u *Zapisima iz podzemlja*, junak dolazi do zida, ali nas ne prenosi preko njega. Roman nas sučeljava s bezizlazom, ali ne nudi izlaz, a vjerojatno samo zbog toga što cenzori nisu dopustili da se taj dio publicira. Nešto jedinstveno, iz čega možemo naslutiti rješenje, jedna je rečenica pri kraju prvoga dijela romana, u kojoj se nazire spas: »Razbacujete se saznanjem, a vječno ste neodlučni. Iako vam radi, srce vam je razvratom pomračeno, a bez čistoga srca – nema potpunoga i pravilnoga saznanja.«²⁴ Rješenje, konačno, leži na drugom mjestu, ne u razumu. Podzemni junak traži čisto srce, očišćeno od strasti i ispunjeno vjerom. Samo je čisto srce sposobno za pravo saznanje.

Dostojevski se, posebno u posljednjim godinama svojega života, detaljno upoznao s pravoslavljem i s bogoslovskom literaturom, kao i s duhovnom praksom optinskih staraca, tako da nije čudno što proces autentičnoga života i čovjekova spasenja započinje upravo tamo gdje ga počinju i sveti oci: od očišćenja.²⁵ Zaista, pokajanje, *metanoia*, radi upravo to: *pre-umuje, pre-mišlja*. Srce može pre-misliti, pre-umiti, tj. dovesti do istinskoga saznanja.

²¹ F. M. DOSTOJEVSKI, *Demoni II*, str. 52.

²² I ovdje se vidi da je kod Dostojevskog cijela blasfemija, cijeli ateizam, cijeli mrak u njegovim romanima samo formalan, to je kontrast koji bolje osvjetljava njegovo pozitivno učenje, što je još jedan prigovor Bahtinu.

²³ F. J. DAVID, I. GOLDSTEIN, ed. *Selected Letters of Fyodor Dostoyevsky*, str. 191.

²⁴ F. M. DOSTOJEVSKI, *Zapisi iz podzemlja*, str. 343.

²⁵ U patrističkom vremenu, tri svete tajne – krštenje, miropomazanje i euharistija - korespondirale su s tri stupnja mističnoga života – očišćenje, prosvjetljenje i savršeno jedinstvo. Uvođenje niza triju svetih tajna, koje kulminira u Euharistiji, poklapa se s vrhom mističnoga uzdignuća. Odavde Dostojevski, ne bez razloga, inzistira na očišćenju srca, kao prvom i nužnom koraku prema spasenju.

Ova uloga srca, kao središta života, koja do punoga izraza dolazi u takozvanoj, isihastičkoj tradiciji gdje, kombinirana s odgovarajućom tehnikom disanja, u nepovoljivu molitvenom iskustvu, ima cilj sabrati um (*da zo nruβεpe ymom*) u srcu. »Tako je naše srce mjesto razumske sile, glavni, razumni organ tijela«, reći će sv. Grigorij Palama i pozvat će na »sabiranje uma koji je preko čula bio rastresen izvan svojih granica...«²⁶ Um se treba sabrati u srcu koje je »mjesto naše razumske sile« da bi um mogao imati zbiljsku potkrjepu i da je sposoban za istinsko saznanje.

Ovaj biblijski pojam srca, na kojemu referiraju i sveti oci u objašnjenju čovjeka, ne treba tretirati jedinstveno kao emocionalni centar, a još manje svoditi ga isključivo na njegovu fiziološku funkciju. Srce je mjesto potresne egzistencijalne bitke pojedinca sa samim sobom za pridobivanje vječnosti: *Reče bezumni u srcu svojemu: nema Boga.* (Ps 52, 1). U srcu se donosi odluka, vidimo – čak i ona protiv Boga, a za zlo.

Kada Ivan Karamazov, pri raspravi njihova oca Fjodora s Dimitrijem Karamazovim, kaže da ne bi bilo šteta da obojica umru, Aljoša začuđen pita: »Zar zbilja čovjek ima pravo suditi tko zaslužuje živjeti, a tko ne zaslužuje?«, na što Ivan odgovara: »Zašto se ovdje miješa prosuđivanje prema zaslugi? To se pitanje najčešće rješava u ljudskim srcima, ne na osnovi zasluga, već iz drugih razloga, mnogo prirodnijih.«²⁷ Ne treba »prosuđivati«, donositi odluku prema »zaslugama« – konstatira Ivan ovim pitanjem, što znači *ne prema argumentima razuma*, razum nema ništa s tim. Svaka odluka, i odluka za zlo (u ovom slučaju odluka da umre stari Fjodor Karamazov), donosi se u srcu.

»Nema vrline ako nema besmrtnosti«, kaže Ivan Karamazov ocu Zosimi, u već citiranom dijalogu iz *Braće Karamazovih*. Na ovo otac replicira: »Budite blaženi ako tako vjerujete, ili ste već jako nesretni.« »A zašto nesretan?« pita Ivan. Zato što »ta ideja još uvijek nije razriješena u vašem srcu«, odgovara starac. Ideja se rješava u srcu, to je očeva poruka. Već smo govorili o ovom vidu filozofije Dostojevskog koji je rješavanje ovih antinomija prebacio iz diskurzivnoga, racionalnoga, u nad-racionalno. Sad ćemo vidjeti kako se donosi ta odluka za Krista u srcu.

Zbilja, kako riješiti tu ideju, kako donijeti odluku za Krista; zašto ne protiv Krista? Zato što, ako je ta odluka krajnje iracionalan i bezrazložan čin, što je ono što će prevagnuti uteg prema Kristu, a ne protiv Krista? I odluka »za« i odluka »protiv«, rekli smo, donosi se u srcu i to kao krajnje slobodan čin izbora.

²⁶ Sv. Grigorij PALAMA, *Trijade (U obranu Svetih isihasta)*, Tabernakul, Skopje, 2001., str. 61.-62. (Najviši stupanj molitvenoga tihovanja, prema isihastima događa se upravo u srcu, pri čemu ono postaje mjesto susreta: prvo, mjesto susreta čovjeka sa samim sobom, i drugo, mjesto susreta između čovjeka i Boga, tj. nadilaženje samoga sebe i općenje s Bogom.)

²⁷ F. M. DOSTOJEVSKI, *Braća Karamazovi I*, str. 193.

Postoji jedan praktičan način da se pokaže, da se osjeti i iskusi besmrtnost i da se stekne vjera u Krista. U pokušaju da pronađemo taj način, za početak ćemo se opet pozvati na *Bilježnice* gdje Dostojevski kaže: »Ako prihvatite zakon ljubavi, približit ćete se samom Kristu.«²⁸ Ne postoje argumenti, ne postoji racionalna opravdanost odluke, *ali postoji ljubav preko koje se doživljava osobna besmrtnost, a preko nje i Bog*. Preko ljubavi dolazi se do osjećanja besmrtnosti, a time i do postojanja Boga. Tako je utemeljen moral, zato što bez Boga, tj. besmrtnosti, moral nema nikakve osnove, dapače, kao što kaže Ivan u *Braći Karamazovima*: »Ako nema besmrtnosti duše, onda nema ni vrline – znači sve je dopušteno.«²⁹ U tom slučaju, nema morala, nema slobode, sve je uzaludno i besmisleno. A pokazuje se da je i sloboda, u stvari, čovjekova vjera u besmrtnost. »Ljubav je jedini ontološki način upotrebe slobode.«³⁰ Prava upotreba slobode, bez ukazanih opasnosti i zloupotreba, jest upravo ljubav. U našoj apsolutnoj slobodi ljubav nas spašava. Sloboda je kôb svih autorovih junaka, to je kôb svih nas. Čovjek je »nužno« zarobljen slobodom i ako ne nađe pravilan način njene upotrebe, on ili postaje rob ili zloupotrebljava slobodu. Ljubav »spašava« od kôbi slobode! Preko ljubavi, Dostojevski rješava i gnoseološku i antropološku dilemu. Ljubav postaje »metoda« spoznaje, konzekventno i spasenja, zato što se gnoseologija i antropologija prepliću. Nalazeći se skoro kompletno na pozicijama pravoslavnoga učenja, Dostojevski razrješava gnoseološka pitanja u antropologiji, a antropološka u gnoseologiji.

U pravoslavlju se ne radi o saznanju u racionalističkom smislu, Bog nije objekt spoznaje, već mogućnost za jedinstvo. U ovom slučaju spoznaja je zajednica s Bogom. Bog se spoznaje samo i jedinstveno kroz osobno sjedinjenje s njim. Najviši cilj spoznajnoga procesa mistično je gledanje – »*sazercanje*«. Cilj je susret s Bogom, izvan svakoga racionalnog spoznavanja. To znači da objekt spoznavanja nije nasuprot subjekta koji saznanje. Ovo esencijalno determinira mjesto i ulogu čovjeka u svijetu i u odnosu prema Bogu. Zato se u pravoslavlju, gnoseologija i antropologija u svojoj krajnjoj instanci prepliću u unikatnu mističnu teologiju. Mistično jedinstvo čovjeka i Boga – eto gdje završava pravoslavna gnoseologija; no, i pravoslavna antropologija, zato što to određuje i cilj čovjekova života kao **deifikaciju**, jedinstvo s Bogom preko ljubavi. Spoznati Boga znači sjediniti se s njim. Spoznavanje znači jedinstvo s Bogom.

A do spoznaje, do sjedinjenja s Bogom, dolazi se putem aktivne ljubavi. U poglavlju *Malovjerna dama iz Braće Karamazovih*, otac Zosima savjetuje bogatu plemkinju koja, budući da ga ne može ničim dokazati, sumnja u budući život. Otac Zosima slaže se da je dokaz nemoguć:

²⁸ F. M. DOSTOJEVSKI, *Beležnice*, str. 143.

²⁹ F. M. DOSTOJEVSKI, *Braća Karamazovi I*, str. 93.

³⁰ V. GEORGIEVA, *Filosofija isihazma*, str. 61.

- Ovdje se ne može dokazati ništa, ali je moguće uvjeriti se.

- Kako? Čime?

- Iskustvom djelujuće ljubavi. Pobrinite se da volite svoje bližnje zbilja i neumorno. Prema tome koliko budete uspijevali u ljubavi, vi ćete se uvjeravati i u postojanje Boga i u besmrtnost vaše duše. A ako dođete do potpunoga samoprijegara u ljubavi prema bližnjemu, onda ćete bez sumnje povjerovati i nikakva sumnja ne će moći ući u vašu dušu. To je ispitano, to je točno.³¹

Ovim Dostojevski zastaje i nasuprot cijele racionalističke tradicije i proklamira ***amare ergo sum***, umjesto *cogito ergo sum*. Takva je pravoslavna filozofija, to je filozofija ljubavi, tako se pravoslavno filozofira. Sljedeća lucidna definicija pakla izlaže posljedice nedostatka ljubavi i posredno, jako precizno, određuje njezino mjesto, ulogu i značenje za čovjeka.: »Što je pakao?« pita otac Zosima i sam daje odgovor – **»Stradanje zato što se ne može više ljubiti.»**³² (podvukao T. S.).

Zbilja, kakav li je to pakao za nekoga tko živ, u ovom zemaljskom postojanju, nije sposoban za ljubav. Ne samo što je raj ovdje, u nama, već je i pakao ovdje u nama. Pakao je život bez ljubavi. »Ja« je ostvareno samo u zajednici s drugim, s drugima, s »ne-ja«. Zbilja, samo i jedino tako to »ja« i jest »ja.« Upravo zato ova koncizna definicija pakla, koju daje Dostojevski preko oca Zosime, pogađa u srž u čemu se konkretno sastoji pakao – u nemogućnosti da se iziđe iz »Ja« i da se bude zajedno (zajedničariti), da se ljubi. Izoliranost jednoga »Ja« zbilja je strašan pakao. Postoji li nešto bolnije, strašnije od toga da izgubi predanost Bogu, da se izgubi ljubav? Jer mjera ljubavi je mjera naše predanosti Bogu. Savršena ljubav život je u savršenstvu, život u Kristu.

³¹ F. M. DOSTOJEVSKI, *Braća Karamazovi I*, str. 73.

³² F. M. DOSTOJEVSKI, *Braća Karamazovi II*, str. 219.

DOSTOYEVSKY'S PHILOSOPHICAL SYSTEM

Trajče Stojanov*

Summary

This text is an attempt to locate, not only the philosophical ideas in the works of Dostoyevsky, but it is an attempt to reconstruct his philosophy as a whole. In this text we argue that Dostoyevsky has a philosophical system, which he builds in his novels. Is it possible to reconstruct a system from a novel, and how it is possible?

That is why we will try to find a method of reconstruction of his novels that will helps us to »extract« the base elements of his philosophy. That is why the organization and approach in this text is structured in such a manner to, on one side, give a review of the important moments of the author's personal life which, according to us, were the key factors in determining Dostoyevsky's philosophy, and, on the other side, enable us to get insight into the bases of that philosophy we showed as a complete whole. That is why the text combining chronological and problem approaches that in turn have their advantages and disadvantages. Perhaps choosing only one approach would produce a more coherent text, but it would certainly impoverish it in relation to the necessary links between life and creative work, which for us is especially important to emphasize. Dostoyevsky's creative work was born and it grew »parallel« to his life. He deeply experienced the ideas that were artistically expressed

After the necessary theoretical distinctions in the first part of the text, philosophical problems are explicitly worked out in the second part of the text. There we are showing the development of the basic ideas and concretely located them in the three main thematic areas, where we think Dostoyevsky's philosophy was exhausted: Epistemology, Anthropology and Religion. According to us - the problem is set in the frames of epistemology where mainly through Notes from the Underground, the analysis of the problems of cognition and antinomies to which the mind comes is made. After locating these issues in epistemological frames and stating that they cannot be solved in these frames, they are moved into the area of anthropology. Here the fundamental problem Dostoyevsky is interested in –the man (to whom he approached from an epistemological aspect by means of antinomies), is set in the light of freedom as a determiner of his essence. Freedom is human essence. At the end - religion shows the final synthesis to which Dostoyevsky arrived. That is the synthesis Dostoyevsky longed for, and that is a solution for his main problem – human existence.

Key words: gnoseology, anthropology, religion, mystical realism, antinomies, Deification.

* Prof. dr. sc. Trajče Stojanov, Karl Marks 35 A/1 2000 Stip, Macedonia, trajce77@yahoo.com